

УДК: 159.923.2

© Будіянський М.Ф., 2013 р.

М.Ф. Будіянський
Національний університет
імені І.І. Мечникова, м. Одеса

МОТИВАЦІЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Стаття присвячена визначенню мотивації насильницькій поведінки підлітків, зокрема хуліганських дій. Визначені типи хуліганських дій та психологічні механізми цих дій.

Ключові слова: Мотивація, насильницькі дії, підлітки, злочин.

М.Ф. Будиянский

МОТИВАЦИЯ НАСИЛЬСТВЕННОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДОЛСТКОВ

Статья посвящается определению мотивации насильственного поведения подростков, в частности хулиганских действий. Определены типы хулиганских действий.

Ключевые слова: Мотивация, насильственные действия, подростки, преступление.

M.F. Budijansky

MOTIVATION OF VIOLENT BEHAVIOUR OF TEENAGERS

The article is devoted to defining of teenagers, violent behavior motivation and vandal actions as well. The types of vandal actions have been determined.

Key words: motivation ,violent behavior, teenagers, crime.

Найбільшу питому вагу серед насильницьких злочинів займають хуліганські дії. У більшості випадків населення тілесних ушкоджень, вбивство починається саме з вчинення групою хуліганських дій – порушення громадського порядку, образи перехожих, грубого насильства над ними, що закінчується жорстким побиттям. Таким чином, у більшості випадків, в основі нанесення тілесних ушкоджень та вбивств лежать хуліганські мотиви. Тому розкриття психологічного механізму хуліганських вчинків вимагає спеціального розгляду.

Як показують результати кримінологічних досліджень , в основі злочинів, пов'язаних з порушенням громадського порядку, лежить потреба підлітків у самоствердженні, яка задовольняється у такій повторній формі.

Потреба в самоствердженні притаманна кожній людині, проте найбільш яскраво вона проявляється у підлітків. Вона може проявлятися у суто зовнішніх, іноді потворних або смішних формах, таких, як екстравагантність в одязі та ма-

нері поведінки, бравада по відношенню до загальноприйнятих норм і т.д. Основними сферами самоствердження підлітків, досягнення ними визнання, завоювання авторитету, популярності є сім'я, школа, тобто офіційні групи. Проте задоволення цієї потреби в офіційних групах для деморалізованих, соціально запущених підлітків різко утруднене, а у більшості випадків і неможливе. Неблагополучна сім'я, недоліки у виховній діяльності в школі призводять до того, що в родині і серед однокласників ці неповнолітні не домагаються успіху. Тому основною сферою самоствердження цих осіб стають неофіційні групи однолітків, спочатку дозвіллеві, а потім криміногенні, злочинні. Затвердження і цих групах відбувається помилковими, збоченими способами, що виражаються у скоєнні аморальних, антисоціальних дій.

Таким чином, у багатьох випадках хуліганська протиправна поведінка виступає як повторна спроба підлітка проявити своє «я», як форма своєрідного ілюзорного самоствердження.

Механізм мотивації хуліганської поведінки має особливості. По – перше, злочин у цьому випадку відбувається, як правило, без видимих зовнішніх причин, що стало підставою для існуючої думки про «безпричинно» і «безмотивність» хуліганської поведінки. По – друге, переважна більшість хуліганських дій спонується у стані сп'яніння, яке прискорює перебіг процесів мотивації.

Слід відзначити ту обставину, що хуліганство неповнолітніх найчастіше буває полімотивованим, тобто відбувається під впливом декількох мотивів, а саме: мотивів виміщення виражаються в тому, що якщо початкова мета стає недосяжною, то особа прагне замінити її іншою – досяжною. Завдяки заміщуючим діям відбувається розрядка (зняття) нервово-психічної напруги. Подібні факти зустрічаються в основному при здійсненні насильницьких злочинів.

В силу того, що важковиховувані, деморалізовані підлітки не можуть домогтися успіхів у школі, серед однокласників), у них виникає стан психічної напруги (фрустрація). Розрядка виниклої нервово-психічної напруги, як правило,

виявляється в них у вигляді агресивної реакції «не за адресою» – у скоєнні хуліганства. У процесі здійснення хуліганських дій відбувається:

- вміщення своєї агресії на сторонніх осіб;
- зняття напруги (заміщення);
- помилкове, перекручене затвердження себе шляхом приниження, пригнічення особистості інших, насильства над ними. В останньому випадку одночасно виявляється і механізм гіперкомпенсації.

Як відзначають кримінологи, мотивація насильницьких злочинів підлітків нерідко носить «дитячий» характер: бажання розважитися, показати силу, спритність, сміливість; затвердити себе серед неповнолітніх якраз і має останній різновид мотивації – статусна, мотивація самоствердження серед ровесників. Взаємини з товаришами, як відомо, особливо гостро переживаються в цьому віці. Будь-яке порушення і цієї сфері, дійсна чи уявна втрата звичного положення (особистого статусу) сприймаються підлітком нерідко як трагедія.

Втрата дружби, особистого статусу серед однолітків-однокласників викликає у підлітка стан фрустрації, супроводжуваний агресивними, ворожими почуттями по відношенню до джерела цієї фрустрації - колишнім товаришам. Останні можуть стати об'єктом ворожих дій і помсти з боку відкинутого підлітка.

Насильницька мотивація підлітків характеризується високою емоційністю і ситуативністю. У структурі спонукань цієї мотивації переважає потреба до самоствердження. Самоствердження через насильство – типово підліткова мотивація. Нерідко вона поєднується з особливою жорстокістю насильницької поведінки неповнолітніх. Л.В. Філіпов, який спеціально вивчав генезис жорстокості, прийшов до висновку, що найбільше число випадків жорстокості припадає на підлітків 11-16 років. Нерідко саме в підлітковому віці сполучаються злочини проти особистості, які вражають своєю безглуздою жорстокістю, садизмом [9].

У діях підлітків вражає нічим не виправдана жорстокість, нелюдськість, відсутність почуття найменшого співчуття і співчуття до жертви. На жаль, подібні факти жорстокості у підлітків поки не знайшли задовільного вичерпного по-

яснення у психологів і фізіологів. Як зазначає Л.Б. Філонов, навряд чи можна визнати жорстокість наслідком «розгортання генетичної програми індивіда». На думку деяких дослідників, саме в період від 11 до 16 років генетична обумовленість формування психологічних властивостей людини стає менш враженою. Не заперечується вплив таких біологічних факторів, як статеве дозрівання, однак само по собі воно утворює швидше фон для вирішальних впливів соціального середовища.

Більшість вчених дотримуються тієї точки зору, що причини підліткової жорстокості слід шукати в соціальних умовах розвитку особистості, зокрема, «в протиріччях домагань особистості і об'єктивних можливостей їх задоволення, у фактах соціальної несправедливості, своєрідно трансформованих через свідомість підлітка (коли особистість робить перші, не завжди владі спроби до само-реалізації). Саме в цьому шукати причини хуліганських спонукань, помсти, озлобленості, невдоволення, які штовхають підлітка до злочинів проти особистості та громадського порядку.

Психологи вважають, що витoki багатьох особистісних дефектів, у тому числі черствості, бездушності, жорстокості кореняться у взаєминах дитини з дорослими, в першу чергу з батьками, матір'ю, точніше, в міжособистісних аномаліях в період раннього дитячого віку. Вивчення особистості юнаків і дорослих, страждаючих психофізіологічними і психосоматичними порушеннями, невротичними розладами, труднощами в спілкуванні, розумовій діяльності чи навчанні, показує, що всі ці явища значно частіше спостерігаються у людей, яким в дитинстві бракувало батьківської уваги і тепла. Недобррозичливість або неухажливість з боку батьків викликають неусвідомлювану взаємну ворожість у дітей. Ця ворожість може виявлятися як явно по відношенню до самих батьків, так і потай. Беззвітна, невмотивована жорстокість, що виявляється деякими підлітками і юнаками стосовно сторонніх людей, що не зробили їм нічого поганого, нерідко виявляється наслідком саме дитячих переживань. Якщо ж ця неспроможна агресія направляється усередину,

Вона дає низьку самоповагу, почуття провини, тривоги і т.д. [3].

На кримінологічне значення несприятливого розвитку особистості в дитинстві звертають увагу багато вчених, зокрема Н.Ф. Кузнецов. Депривація потреби дитини у спілкуванні, перш за все в емоційних контактах з батьками, і особливо відторгнення його матір'ю в перші місяці життя може мати незворотні наслідки, приводити в подальшому до асоціальної поведінки, наполегливо проявленої агресивності. В.Н. Кудрявцев відзначає, що патологія спілкування в ранньому віці може зумовити згодом хуліганську і насильницьку мотивацію [5].

Найбільший деформуючий вплив на особистість дитини надає відсутність матері, позбавлення материнської любові. Г. Крейг протягом тривалого часу здійснював спостереження за дітьми із зруйнованих сімей, позбавлених з дитячих років материнської любові. Він прийшов до висновку, що відсутність матері для дитини в дитячому віці (від шести місяців до двох-трьох років) веде до зниження у таких дітей інтелекту, до зривів у поведінці, до нервової напруги, формування наступних стійких риси характеру, які породжують агресивність, відсутність почуття провини, при цьому ні покарання, ні відповідальність не чіпають його, і він живе в ізольованому світі, де люди не звертають на нього ніякої уваги. Йому не хочеться ні друзів, ні знайомих, він просто байдужим до людей. Відсутність матері є для немовляти найсильнішим фрустратором, оскільки у нього блокується або значно ускладнюється задоволення найважливіших базисних потреб – у безпеці і спілкуванні (емоційному контакті). [5]

Польський психолог К. Обуховський вказує, що трьох років потреба емоційного контакту у дитини задовольняється насамперед, а спочатку виключно у відносинах з однією і тією ж відомою йому людиною [8]. Такою людиною є мати. Дитини, відокремлена з яких-небудь із навколишніх. Однак це рідко буває можливо. Саме у яслах ставлення виховательок виникають емоційні зв'язки, вони часом необережно і грубо перериваються.

Встановлено, також, що відновлення перерваних емоційних контактів можливе не більше чотирьох разів, після чого дитина перестає прагнути до такого

роду контактів і загалом, стає до них байдужою. Значна роль у виникненні агресивних форм поведінки у дітей належить вихованню в родині. Агресивні почуття можуть формуватися вже в ранньому дитинстві в результаті відповідної реакції батьків на агресивні форми поведінки дітей. Якщо агресивна поведінка дитини заохочується оточуючими, то в підлітковому віці в нього можуть сформуватися агресивні почуття і установки по відношенню до людей і життєвих ситуацій.

Велике значення для появи і розвитку у дітей агресивних форм поведінки мають часті фізичні покарання, до яких вдаються батьки, що дотримуються авторитарної системи виховання. Є кримінологічні дані, які свідчать про те, що витoki конкретних форм антисоціальної поведінки підлітків кореняться в конфліктних відносинах батьків. Так, 64 % обстежених підлітків-хуліганів зізналися, що до скоєння першого злочину їх штовхнула ненормальна обстановка в сім'ї [5]. Патологія подружніх відносин продукує багато форм серйозних соціальних відхилень у поведінці особистості аж до виражених форм криміногенної поведінки. Конфліктна атмосфера в сім'ї пояснює ту, здавалося б, парадоксальну ситуацію, коли (і не так уже рідко) «важкі» діти зростають у сім'ях з хорошими матеріальними умовами й відносно високою культурою батьків (у тому числі і педагогічної) і, навпаки, коли в погано забезпечених сім'ях, у батьків з низькою освітою виховуються хороші діти. Справа в тому, що ні матеріальні умови, ні культура, ні навіть педагогічні знання батьків часто не здатні компенсувати виховну неповноцінність стресової, напруженої атмосфери сім'ї. В тих сім'ях, де існує здорова, нормальна обстановка, шанси на виникнення у дитини антисоціальних нахилів можна визначити як 3 до 100. У тих же родинях, де панує напружена обстановка, шанси піднімаються до 98 із 100.

Мабуть, найбільшим криміногенним потенціалом мають сім'ї, де існує атмосфера постійних сварок, які переходять у бійки між подружжям, у побиття батьком чи матір'ю дитини. Погане поводження з дитиною найближчих йому людей – батька і матері – ранив і ожорсточує дитяче серце. Постійно перебуваючи в ситуації стресу та фрустрації, намагаючись якось пристосуватися до важкої си-

туації, уникнути жорстокості старших, діти змушені за допомогою захисної ідентифікації шукати порочні засоби самозахисту. Найбільш поширені з них – брехня, хитрість, лицемірність, підлабузництво. Жорстке поводження батьків з дітьми, грубе приниження людської гідності призводить до скоєння виняткових по своїй жорстокості злочинів проти особистості [1]. Особливу небезпеку становлять злочини, що здійснюються численними за складом підлітковими групами.

В основі злочинної поведінки лежать певні мотиви. Юристи вважають, що злочини скоюють головним чином з користі, помсти, ревнощів, хуліганських, сексуальних мотивів [5]. Які ж глибинні психологічні фактори відображають ці мотиви, в чому їх суб'єктивний сенс?

У мотивах конкретизуються потреби, які і визначають спрямованість мотивів. У однієї людини не може бути незліченної кількості потреб, але багатство мотиваційної сфери проявляється в їх різноманітті та взаємодоповнюваності. Взаємодіючи між собою, вони посилюють або послаблюють одна одну, вступають у взаємні суперечності, результатом чого може з'явитися аморальна і навіть злочинна поведінка. Окремі вчинки, а тим більше поведінка людини в цілому, в тому числі і злочинна, в основному спрямовуються не одним, а кількома мотивами, які один з одним у складних ієрархічних відносинах. Серед них є ведучі, які й стимулюють поведінку, надають йому особистісний сенс. Так, в більшості випадків в основі розкладань лежать не тільки корисливі мотиви, але і мотиви самоствердження особистості в очах престижної (референтної) групи. Крім того, як встановлено дослідженнями, саме провідні мотиви носять неусвідомлюваний характер. З цієї причини злочинці в багатьох випадках не можуть доладно пояснити, чому вони зробили даний злочин.

Узагальнюючи результати досліджень останніх років, можна виділити наступні мотиви антисоціальної діяльності: мотиви самоствердження (статусні), захисні, які заміщають, ігрові мотиви, мотиви самовиправдання. Потреба самоствердженні – найважливіша потреба, стимулююча найширший спектр людської поведінки. Вона проявляється у прагненні людини утвердити себе на соціально-

му, соціально-психологічному та індивідуальному рівнях. Затвердження особистості на соціальному рівні означає прагнення до завоювання соціального статусу, тобто до досягнення певного соціального-рольового становища, пов'язаного з визнанням особи у сфері професійної або громадської діяльності. Затвердження на соціальному рівні зазвичай пов'язано із завоюванням престижу і авторитету, успішною кар'єрою, забезпеченням матеріальних благ.

Затвердження на соціально-психологічному рівні пов'язане з прагненням завоювати особистий статус, тобто домогтися визнання з боку особистісно значущого найближчого оточення на груповому рівні – сім'ї, референтної групи (друзів, приятелів, однолітків, колег по роботі і т.д.). Але це може бути і група, з якою людина не контракує, але в яку прагне потрапити, стати її членом. У таких випадках злочин виступає в якості способу його проникнення в подібну групу, досягнення визнання. Найбільш характерно це для підлітків, молодих людей.

Затвердження особистості на індивідуальному рівні (самоствердження) пов'язане з бажанням досягти високої оцінки та самооцінки, підвищити самоповагу і рівень власної гідності. Досягається це шляхом вчинення таких вчинків, які, на думку людини, сприяють подоланню будь-яких психологічних вад, слабкостей і в той же час демонструють сильні сторони особистості.

Найчастіше подібне самоствердження відбувається несвідомо. Воно характерне, наприклад, для розкрадачів так званого престижного типу, які прагнуть досягти певного соціального статусу або ж зберегти його будь-яким шляхом, в тому числі і злочинним. Недосягнення його, а тим більше його втрата означає для них життєву катастрофу.

З названих рівнів затвердження особистості саме самоствердження, цілком ймовірно, має першорядне значення, стимулюючи спрагу визнання на соціальному та соціально-психологічному рівнях. Самостверджуючись, людина відчуває себе все більш незалежним, розширює психологічні межі свого буття, сам стає джерелом змін у навколишньому світі, роблячи його більш безпечним для себе. Це дає йому можливість показатися у належному світлі і в очах поцінованої

ним групи, і в очах суспільства. Ці визнання, взаємно доповнюючи один одне, забезпечують індивіду внутрішній психологічний комфорт і відчуття безпеки. [5]

Дослідження показують, що значне число вбивств має суб'єктивний, як правило, неусвідомлюваний, зміст захисту від зовнішньої загрози, якою насправді може і не бути. У даному випадку страх перед імовірною агресією зазвичай стимулює вчинення запобіжних агресивних дій. Нерідкі випадки вчинення насильницьких злочинів за механізмом заміщуючи дій. Суть цих дій полягає в тому, що якщо початкова мета стає з яких-небудь причин недосяжною, то особа прагне замінити її іншою – доступною. Завдяки діям «заміщення» відбувається розрядка (зняття) нервово-психічної напруги в стані фрустрації. Заміщення дій, тобто зміщення в об'єкті нападу, може відбуватися різними шляхами. По-перше, шляхом «генералізації» або «розтікання» поведінки, коли насильницькі спонукання спрямовані не тільки проти осіб, які є джерелом фрустрації, а й проти їхніх родичів, знайомих і т.д. У цих випадках особа, посварившись з однією людиною, адресує свою агресію близьким або друзям цієї людини. По-друге, шляхом емоційного переносу. Наприклад, підліток, який ненавидить свого вітчима, псує його речі. По-третє, агресія при «заміщуючи» деяких спрямовує проти неживих предметів або сторонніх осіб, які підвернулися під руку. Це так звана респондентна агресія, найбільш небезпечна, оскільки її об'єктом часто виступають беззахисні люди. По-четверте, різновидом «заміщуючи» дій є «автоагресія», тобто звертання агресії на самого себе. Не маючи можливості «виплеснути» свою ворожість зовні, людина починає шпетити себе і нерідко заподіює собі різні ушкодження.

До числа основних мотивів злочинної поведінки відноситься ігровий. Цей тип мотивації досить поширений серед злодіїв, розкрадачів, особливо шахраїв, рідше – серед інших категорій злочинців. До представників «злочинців-гравців» належать ті, хто скоює злочини не тільки, а в багатьох випадках і є стільки заради матеріальної вигоди, скільки заради гри, яка приносить гострі відчуття.

Спеціально вивчаючи «злочинців-гравців», дослідники виділили серед них два типи особистості і відповідно два типи подібної мотивації : ігровий активний і ігровий демонстративний. Представники першого типу відрізняються здатністю до тривалої активності та імпульсивністю. Вони відчують постійний потяг до гострих відчуттів, що штовхає їх на пошук збуджуючих ризикованих ситуацій. Типові екстраверти, вони потребують зовнішньої стимуляції, надзвичайно товариські, контактні. Пускаючись на найвідчайдушніші авантюри, не відчують страху перед можливим викриттям і не думають про наслідки. «Граючи» з законом і співучасниками, вони ризикують свободою і загрозою розправи з боку спільників, оскільки основним мотивом їхньої поведінки є отримання гострих відчуттів. Особи другого типу характеризуються прагненням справити сильне враження на оточуючих, зайняти лідируюче становище в злочинній групі. Володіючи артистичними здібностями, пластичною поведінкою, вони легко пристосовуються до ситуації, що змінюється, що допомагає їм скоювати злочини.

Одним з універсальних мотивів злочинної поведінки в переважній більшості випадків є мотив самовиправдання: заперечення провини і, як наслідок, відсутність каяття за скоєне. Щире засудження своїх зустрічається досить рідко, але і при цьому слідом за визнанням зазвичай йдуть міркування, спрямовані на те, щоб звести до мінімуму провину.

Виникає питання: за рахунок яких психологічних механізмів відбувається зняття в себе відповідальності за скоєне? Тут діють механізми психологічного самозахисту, що знижують, нейтралізують або зовсім знімають бар'єри морально-правового контролю при порушенні кримінально-правових заборон. Саме на цій основі відбувається самовиправдання і внутрішнє вивільнення від відповідальності за скоєне і скоєний злочин.

Список літератури

1. Антонян Ю.М. Жестокость в нашей жизни / Ю.М. Антонян. — М.: ИНФРА-М, 1995. — 319 с.
2. Будіянський М.Ф. Кримінальна психологія / М.Ф. Будіянський. — Одеса, Фенікс, 2005. — 197 с.
3. Кон И. С. Психология ранней юности: Кн. для учителя / И.С. Кон. — М.: Просвещение, 1989.— 252 с.
4. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг; пер. с англ. — СПб.: Питер, 2001. — 992 с.
5. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования. Учебное пособие / В.Н. Кудрявцев. — М.: Инфра-М, Изд. Дом "Форум", 1998. — 216 с.
6. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А.Е. Личко. — Л.: Медицина, 1983. — 286 с.
7. Можчинский Ю.Б. Агрессия подростка: эмоциональный и кризисный механизм / Ю.Б. Можчинский. — СПб. Лань, 1999. — 384 с.
8. Обуховский К. Психология влечений человека / К. Обуховский; пер. с польск. — М.: Прогресс, 1972. — 247 с.
9. Филонов Л.Б. Психологические способы изучения личности обвиняемого / Л.Б. Филонов. — М., 1983. — 80 с.

Сведения об авторе:

Будіянський Микола Федорович, кандидат психологічних наук, професор,
професор кафедри прикладної та соціальної психології Одеського національного
університету ім. І.І. Мечникова

м. Одеса, тел. моб. 0677851841